

PROGRAM PRAC KONSERWATORSKICH

do Projektu Remontu i rewaloryzacji Cmentarza Wojennego z okresu I wojny światowej w Hnatkowicach

1. Cele konserwatorskie

- Przywrócenie czytelności historycznego układu przestrzennego (osiowości).
- Zabezpieczenie techniczne pomnika centralnego oraz zachowanej substancji kamiennej.
- Uczytelnienie granic mogił zbiorowych i indywidualnych zgodnie z planem z 1936 r.
- Adaptacja terenu do celów edukacyjnych i turystycznych przy zachowaniu powagi miejsca poprzez utworzenie ścieżek, schodów oraz tablic informacyjnych

2. Program prac przy zieleni i zagospodarowaniu terenu

2.1 Gospodarka zielenią

Zgodnie z zaleceniami konserwatorskimi, prace w zakresie zieleni wysokiej i niskiej obejmą następujące działania:

- **Drzewostan w obrębie kwater grzebalnych:** Przewiduje się bezwzględne zachowanie 2 szt. drzew rosnących w bezpośrednim sąsiedztwie lub w obrysie pól grobowych. Z uwagi na ich kolizję przestrzenną z historycznym układem pochówków, w miejscach zajętych przez system korzeniowy i pnie drzew odstępuje się od montażu krzyży nagrobnych, priorytetyzując ochronę istniejącej substancji przyrodniczej.
- **Inwentaryzacja i pielęgnacja ogólna:** Pełnej inwentaryzacji oraz zabiegom pielęgnacyjnym (cięcia sanitarne, korekcyjne, usuwanie posuszu) poddanych zostanie łącznie ok. 22 szt. drzew znajdujących się w granicach działki oraz w jej bezpośrednim sąsiedztwie.
- **Integracja z zielenią niską:** W przypadku drzew wrastających w linię projektowanego żywopłotu obwiedniowego, zaleca się prowadzenie formowania zieleni niskiej w sposób bezkolizyjny dla pni drzew (tzw. "obejście" lub punktowe przerwanie ciągłości żywopłotu), co pozwoli na harmonijne połączenie nowej rewaloryzacji z istniejącym drzewostanem.
- **Rewitalizacja żywopłotu:** Odtworzenie obwiedniowego wygrodzienia roślinnego (*Heckensträucher*) po śladzie historycznym.

3. Zagospodarowanie terenu i mała architektura

Realizacja projektu opiera się na ścisłej korelacji danych archiwalnych z wynikami badań terenowych, przy zastosowaniu rozwiązań materiałowych wskazanych przez organ konserwatorski.

Uwaga: Przed przystąpieniem do wytyczania pól grobowych oraz budowy ścieżek, **obowiązkowe jest przeprowadzenie bezinwazyjnych badań archeologicznych (np. georadarowych)**. Celem prac jest ostateczna weryfikacja zgodności planu z 1936 r. ze stanem faktycznym w gruncie. W przypadku wykrycia rozbieżności, priorytetem projektowym jest

rzeczywista lokalizacja pochówków, co skutkować będzie korektą przebiegu ścieżek lub obramowań kwater.

Elementy zagospodarowania:

3.1 Uczytelnienie pól grobowych

Projekt przewiduje uczytelnienie układu kwater poprzez wykonanie opasek z betonu architektonicznego o szerokości 10 cm, wyniesionych ok. 2 cm ponad projektowany poziom darni. Rozwiązanie to ma na celu trwałe zabezpieczenie oraz precyzyjne wskazanie lokalizacji pochówków, zgodnie z wynikami kwerendy archiwalnej i planowanymi badaniami georadarowymi.

- **Geneza kompozycyjna:** Historycznie nekropolie Twierdzy Przemysł charakteryzowały się surowością formy – mogiły były formowane jako nasypy ziemne lub pozostawały niewyodrębnione z otoczenia, a jedynym znakiem pamięci był krzyż nagrobny.
- **Założenia estetyczne:** Proponowane subtelne obramowanie, niemal zlicowane z poziomem trawy, pozwala na zachowanie pierwotnej idei kompozycyjnej przy jednoczesnym wprowadzeniu czytelnych granic nagrobków dla osób odwiedzających.
- **Uzasadnienie konserwatorskie:** Przyjęta forma obramowań to świadomy kompromis badawczy między historycznym minimalizmem form ziemnych a potrzebą trwałej ochrony miejsc spoczynku przed zatarciem w terenie. Wprowadzenie opasek jest kluczowe dla ekspozycji zróżnicowanej struktury pochówków – pozwala na wizualne rozróżnienie mogił indywidualnych od zbiorowych. Podkreślenie tej nieregularności przywraca właściwą hierarchię przestrzenną założenia i sprawia, że historyczny układ cmentarza staje się w pełni czytelny dla odbiorcy.
- **Wykonawstwo:** Osadzenie opasek zostanie poprzedzone bezinwazyjnymi badaniami archeologicznymi, aby zapewnić pełną ochronę nienaruszalności jam grobowych i dostosować przebieg obramowań do stanu faktycznego w gruncie. Osadzenie na warstwie żwirowej gł. 20cm dla ochrony miejsc spoczynku. Wykopy przeprowadzać punktowo, od strony zewnętrznej (przejsć między miejscami pochówku).

3.2 Ogrodzenie cmentarza: Projektuje się nowe wyгородzenie wykonane w całości z drewna (słupki oraz przęsła). Forma ogrodzenia prosta, ażurowa, bezpośrednio nawiązująca do typologii rozwiązań stosowanych na galicyjskich nekropoliach z okresu I wojny światowej.

3.3 Ścieżki i schody

- **Ścieżki**

W celu uczytelnienia osiowego układu kompozycyjnego, projektuje się nowe ciągi piesze na osi podłużnej i poprzecznej. Zastosowana zostanie nawierzchnia ażurowa w formie naprzemiennych pasów kostki betonowej (6 cm) oraz darni (6 cm). Takie rozwiązanie zapewnia stabilność przejścia przy zachowaniu naturalnego, "zarastającego" charakteru ścieżek, co sprzyja integracji z historycznym otoczeniem.

- **Schody terenowe**

W miejscach różnic poziomów – przy wejściu głównym oraz w przejściu do absydy – projektuje się odtworzenie schodów o stopniach wzmocnionych kamieniem naturalnym (granitem). Schody zostaną wyposażone w balustrady drewniane o formie spójnej z projektowanym ogrodzeniem. Schody prowadzące do cmentarza (poza terenem działki) wykonane z płyt betonowych.

4. Mała architektura i upamiętnienia

3.1 Pomnik Centralny

Projektuje się kompleksowe wykonanie prac konserwatorskich pomnika centralnego. Prace poprzedzić należy wykonaniem dokumentacji fotograficznej i prac przygotowawczych. Prace przygotowawcze obejmowały będą rozbiórkę opaski z kostki brukowej betonowej wraz z obrzeżem, usunięcie luźnych odspojonych betonowych elementów pomnika, oczyszczenie betonu z wtórnych powłok malarskich w części z inskrypcjami, ręczne oczyszczenie betonu z nawarstwień organicznych.

Ze względu na dobry stan zachowania, stalowego krzyża z figurą Jezusa ukrzyżowanego, planuje się go jedynie oczyszczenie z nawarstwień organicznych. Z uwagi na występujące zawilgocenie pomnika w części cokołowej planuje się odsłonięcie podstawy pomnika.

Po ustaleniu stopnia degradacji części podziemnej pomnika, należy wykonać ręczne oczyszczenie betonu z nawarstwień organicznych. Oczyszczony fundament pomnika planuje się zabezpieczyć przed wpływem wilgoci, wodnym bezrozpuszczalnikowym, kremem impregnującym na bazie silanów do głębokiej hydrofobizacji betonu np.: Funcosil IC firmy Remmers.

Przed przystąpieniem do naprawy betonowej bryły pomnika planuje się dokładne oczyszczenie wszystkich rys i pęknięć. Mniejsze rysy i pęknięcia planuje się uzupełnić wzmocnioną włóknami zaprawą PCC naprawczą i powłokową do konstrukcyjnej naprawy elementów betonowych, aplikowaną metodą natrysku mokrego lub narzutu np.: Betofix R4 SR firmy Remmers.

Przed przystąpieniem do uzupełnienia dużych ubytków i pęknięć planuje się zastosowanie kotew spiralnych Spiralanker, osadzonych w zaprawie spoinowej o wysokiej odporności na siarczany np.: Spiralankermolter M20 firmy Remmers. Pozostałą część ubytków planuje się uzupełnić sztywną żywicą do siłowej iniekcji elementów betonowych, spajania odspojonych elementów betonowych, wzmacniania otwarto porowej struktury betonu np.: IR Epoxy 100 firmy Remmers.

Konstrukcyjne pęknięcia bryły pomnika planuje się dodatkowo wzmocnić przy zastosowaniu systemu Sika CarboDur (taśmy) oraz Sikadur30 i Sikadur 30 LP (kleje). Zbrojenie w postaci taśm z włókien węglowych zatopionych w dwuskładnikowym kleju na bazie żywic epoksydowych i specjalnych wypełniaczy, zabezpieczy dodatkowo niestabilną konstrukcję pomnika przed dalszą destrukcją.

Jako warstwę wykończeniową, scalającą betonową powierzchnię planuje się zastosować szybkowiążącą zaprawę naprawczą do betonu, do zamykania porów i naprawy rys, która charakteryzuje się wczesną wytrzymałością, bardzo niskim skurczem oraz nadaje się do filcowania lub szpachlowania. Zaprawa odporna na mróz i sole np.: Betofix R2 firmy Remmers.

Cały pomnik planuje się zabezpieczyć wodnym, bezrozpuszczalnikowym kremem impregnującym na bazie silanów do głębokiej hydrofobizacji betonu, jako ochrona

przed wnikaniami soli, ochrona przed szkodami spowodowanymi przez niskie temperatury (mroz). Np. preparatem Funcosil IC firmy Remmers. Preparat musi cechować się wysoką przepuszczalnością pary wodnej, odpornością na promieniowanie UV oraz na alkalia.

Inskrypcję wykonaną w betonie planuje się uczynić poprzez nałożenie farby do betonu wzmocnionej żywica silikonową z ochronną powłoką przed glonami i grzybami np.: Color SF, w kolorze nieznacznie ciemniejszym od bryły pomnika. Metalowy krzyż na zwieńczeniu pomnika planuje się zabezpieczyć uniwersalną farbą odporną na czynniki atmosferyczne w kolorze antracyt, matową np.: Multi-Farba 3w1 firmy Remmers.

Projektant dopuszcza możliwość wykorzystania produktów innych niż wskazane pod warunkiem stosowania kompletnych systemów jednego producenta i ich zgodności z zaleceniami instrukcji WTA (Wissenschaftlich-Technische Arbeitsgemeinschaft für Bauwerkserhaltung und Denkmalpflege e.V.) nr 2-9-04, z roku 2004 - ze względu na brak odpowiedniej polskiej normy.

3.2 Pomnik – Krzyż Prawosławny

Na podstawie kwerendy archiwalnej (Ryc. 1 i Ryc. 3) projektuje się odtworzenie niezachowanego krzyża prawosławnego w wejściu do absydy. Nie zachowała się bezpośrednia dokumentacja ikonograficzna ani techniczna precyzująca formę plastyczną krzyża prawosławnego zlokalizowanego pierwotnie w strefie wejściowej do absydy. W związku z powyższym, projekt odtworzenia tego elementu oparto na metodzie analogii historyczno-materiałowej oraz analizie warsztatu projektowego Oddziału Grobów Wojennych (Kriegsgräberabteilung) działającego w strukturach Dowództwa Twierdzy Przemyśl.

- **Uzasadnienie materiałowe i stylistyczne:** Przyjmuje się, że formę krzyża należy ściśle skorelować z zachowanym pomnikiem głównym. Skoro dominanta cmentarza wykonana jest w formie betonowego monolitu z metalowym zwieńczeniem, odtworzenie krzyża w absydzie jako żeliwnego odlewu osadzonego na betonowym postumencie stanowi naturalną kontynuację estetyczną i technologiczną całego założenia.
- **Analogie regionalne:** Wybór żeliwa i betonu znajduje oparcie w lokalnej szkole projektowej por. Franciszka Szabolcsa i rzeźbiarza Józefa Wilka, charakterystycznej dla IV Obwodu Obronnego. Styl ten, w odróżnieniu od lżejszych form drewnianych Galicji Zachodniej, faworyzował surowe, trwałe materiały forteczne
- **Forma krzyża:** Projektuje się krzyż trójramienny (prawosławny) o ażurowej konstrukcji żeliwnej, nawiązujący do typowych wzorców stosowanych dla pochówków żołnierzy armii rosyjskiej w rejonie Przemyśla.
- **Postument:** Element żeliwny zostanie posadowiony na prostym, geometrycznym postumencie z betonu o fakturze i kolorystyce zbliżonej do pylonu centralnego. Takie rozwiązanie zapewnia spójność całego zespołu memoratywnego i zapobiega wprowadzaniu obcych materiałów w obręb osi głównej cmentarza.
- **Weryfikacja terenowa:** Lokalizacja postumentu, wskazana na planach historycznych, zostanie ostatecznie potwierdzona za pomocą nieinwazyjnych badań georadarowych, aby zapewnić pełną ochronę nienaruszalności jam grobowych w strefie absydy.



Ryc. 2 Poświęcenie cmentarza na Lipowicy; wg opracowania Jana Schuberta pt. „Józef Wilk i inni polscy artyści działający w armii austriackiej przy tworzeniu cmentarzy wojskowych w Przemysłu i Galicji Środkowej”

3.3 Ławki

Projekt przewiduje montaż łącznie czterech siedzisk wykonanych z piaskowca lub granitu naturalnego, co jest podyktowane zarówno danymi archiwalnymi, jak i potrzebą ucztyelnienia historycznej kompozycji przestrzennej:

- Odtworzenie siedzisk przy przejściu do absydy (2 szt.): Na podstawie analizy planów historycznych oraz oznaczeń „Sitz aus Granit” / „Siedziska z granitu”, projektuje się przywrócenie dwóch ław w części półkolistej cmentarza (absydzie). Ich lokalizacja i materiał są bezpośrednią kontynuacją pierwotnych założeń projektowych Inspekcji Grobów Wojennych, co zostało potwierdzone kwerendą archiwalną.
- Montaż nowych siedzisk na osi poprzecznej (2 szt.): Projektuje się ustawienie dwóch dodatkowych siedzisk kamiennych jako dominant domykających oś poprzeczną nekropolii. Działanie to ma na celu podkreślenie rygoru kompozycyjnego: Zgodnie z doktryną kształtowania krajobrazu (parków, cmentarzy), osie widokowe i komunikacyjne nigdy nie były kończone w sposób przypadkowy (np. bezpośrednio na linii żywopłotu czy ogrodzenia). Każda oś wymagała wyraźnego domknięcia kompozycyjnego. Wprowadzenie dominanty w postaci siedzisk „zatrzymuje” wzrok zwiedzającego i definiuje zasięg poprzeczny założenia.

3.4 Krzyże mogilne

Montaż prostych krzyży (łacińskich i prawosławnych) w miejscach pochówków, zgodnie z rzutem kwater. W projekcie proponuje się zastosowanie krzyży z betonu architektonicznego. Decyzja ta wynika z chęci zachowania pełnej spójności z surową koncepcją materiałową pylonu centralnego oraz dążenia do zapewnienia maksymalnej trwałości elementów w trudnych warunkach terenowych. Takie rozwiązanie stanowi współczesną interpretację „fortecznej” estetyki szkoły przemyskiej, przedkładając trwałość upamiętnienia nad tymczasowość historycznych materiałów wojennych.

3.5 System informacyjny

Zgodnie z wytycznymi konserwatorskimi projektuje się montaż dwóch tablic edukacyjnych oraz tablicy kierującej, prezentujących historię obiektu i wyniki kwerendy archiwalnej.

- **Forma i materiał:** Przyjmuje się rozwiązanie hybrydowe w postaci płyt z kamienia naturalnego osadzonych na drewnianej konstrukcji wsporczej, co zapewnia spójność z projektowanym ogrodzeniem oraz trwałość właściwą elementom kamiennym.
- **Zasada upamiętnienia zbiorowego:** Z uwagi na brak precyzyjnych danych archiwalnych pozwalających na przypisanie znanych nazwisk poległych do konkretnych mogił, nazwiska poleca się umieścić na wspólnej tablicy memoratywnej. Rezygnacja z indywidualnych inskrypcji na krzyżach nagrobnych ma na celu uniknięcie kreowania „fałszywej tożsamości grobu” i jest wyrazem dbałości o rzetelność historyczną upamiętnienia.